

Pompejin-tutkimus ajankohtaista aina

Paavo Castrén

Usein toistettu lausuma kuuluu, että Pompeji on parhaiten tuntemamme antiikin kaupunki. Ja tottahan onkin, että noin 250 vuotta kestäneiden kaivausten ja eräiden onnellisten sattumien vuoksi tunnemmekin Pompejin paljon paremmin kuin useimmat muut antiikin kaupungit. Sen paikalle ei ole rakennettu uutta kaupunkia – kuten esimerkiksi Herculaneumissa on käynyt – niinpä kaupungin monumentaalinen keskusta on paljastettu, ja sen koko laajuus on tiedossamme.

Tiedämme myös, että Pompejissa pantiin toimeen kunnallisvaalit joka vuosi ja tunnemme jopa yli puolet sen virkamiehistä siltä 150 vuoden ajalta, jolloin Pompeji oli roomalaiskaupunkina ja lisäksi suuren joukon vaalimainoksissa esiintyviä virkamieskandidaatteja. Tunnemme useiden Pompejin johtavien henkilöiden julkisen virkauran ja monia seikkoja, kuten ruokatavaroiden ja palvelusten hintoja, jotka koskivat tavallisia kansalaisia.

On myös monia asioita, joita emme tunne ja joita itse asiassa ei aikaisemmin perusteellisesti tutkittukaan. Jälleen kerran on muistutettava, että Pompejia ei voida kuvata yhtenä kokonaisuutena, vaan on ymmärrettävä, että sen historiassa on monia toisistaan täysin poikkeavia vaiheita. Koska Pompeji ei kuulu niihin antiikin kaupunkeihin, joista aikoinaan olisi kirjoitettu paljon ja joista näin ollen on jäänyt jäljelle systemaattisia kirjallisia tietoja, ainoa lähde, josta voimme saada lisävalaistusta Pompejin historiaan ja sen poliittiseen ja jokapäiväiseen elämään, on kaupunki itse.

Varhaisimmat kaivaukset yli 200 vuotta sitten

Napoliin Bourbon-sukuiset kuninkaatsat rahoittivat Pompejin ja Herculaneumin ensimmäiset kaiva-

Kuva 1. Pompejin ja sen sataman sijainti Campanian muihin keskuksiin ja Vesuviukseen nähden.

ukset noin 250 vuotta sitten. Silloin tutkimukset etenivät nopeasti ja niiden päämääränä oli enemmänkin arvoesineiden löytäminen kuninkaan kokoelmia varten kuin kaupungin historian tutkiminen. Vanhoista kaivauskertomuksista käy ilmi, että kaivausten johto oli enemmänkin huolissaan siitä, miten tehokkaasti kaivauksiin varatut rahat tulivat käytetyiksi kuin siitä, mitä kaivausten aikana löydettiin ja mitä löydetyille materiaalille myöhemmin tapahtui.

Tilanne muuttui, jos kyseessä oli jokin tavanomaista arvokkaampi löytö tai jos paikalla sattui olemaan joku ulkomainen arvohenkilö, johon haluttiin tehdä erityisen suuri vaikutus. Tiedämme, että muun muassa Paavi Pius IX, jonka Rooman lyhytaikainen tasavalta oli karkottanut Roomasta vuonna 1848, oleskeli

Gaetassa Napolin kuninkaan suojeluksessa ja vieraili Pompejissa vuonna 1849.

Jo Italian yhdentymisen ja kaivausten johdon siirtyminen italialaisten ammattiarkeologien käsiin sai aikaan suuren muutoksen. Varsinkin yhtyneen Italian nimittämä ensimmäinen Pompejin kaivausten johtaja Giuseppe Fiorelli on jättänyt nimensä aikakirjoihin, koska hän kehitti monia uusia ja nimenomaan Pompejiin sopivia tutkimusmenetelmiä. Hän muun muassa keksi keinon saada tulivuorenpurkauksessa menehtyneet vainajat näkyviin täyttämällä kaivettaessa esiin tulevat ontelot kipsillä. Päätaivotteeksi tuli nyt kaupungin paljastaminen sellaisena kuin se oli ollut tuhonsa päivänä. Arvokkaimpia löytöjä vietiin edelleen turvaan – nyt jo julkisiin museoihin – mutta myös paikalle saapuvia kulttuurituristeja varten haluttiin taloihin ja aukioille jättää riittävästi nähtävää.

Traditionaalinen Pompejin historia

Fiorellia seurasi monta muuta enemmän tai vähemmän pätevää ja taitavaa arkeologia, ja tutkijoiden välille syntyi usein ankariakin tieteellisiä riitoja. Vuoden 79 jKr. katutason alapuolella suoritettiin vain satunnaisia tutkimuksia, ja kaupungin varhaisempi historia pysyi kauan arvailujen varassa. Uskottiin, että Pompejilla oli ollut arkaainen vaiheensa noin 600 eKr. alkaen, jolloin sinne arveltiin tulleen kulttuurivaikutuksia sekä etruskeilta että Campanian rannikon kreikkalaisista siirtokunnista. Forumin reunalla sijainnutta korkealle perustalle rakennettua vanhaa Apollonin temppeliä pidettiin etruskilaisena, kun taas myöhemmän teatterialueen lähellä sijaitsevan ns. Kolmikulmaisen torin vanhaa temppeliä pidettiin selvästi kreikkalaisena. Kaupunginmuurien ajoituksesta vallitsi ristiriitaisia mielipiteitä.

Tiedettiin edelleen, että vuoriston samnolaiset heimot olivat 400-luvun loppupuolella eKr. valloittaneet Pompejin samoin kuin muutkin Campanian rannikkokaupungit Neapolista lukuunottamatta. Alueelle muodostui kolme kaupunkiliittoa Capuan, Nolan ja Nucerialan johdolla, joista viimeksimainittuun Pompejikin kuului. Ei kuitenkaan tiedetty, miten tämä valloitus oli vaikuttanut kaupunkikuvaan ja miten kehitys oli siitä lähtien jatkunut.

Suoranaisen roomalaisvaikutuksen alaiseksi Pompeji naapurikaupunkeineen joutui samnolaisssotien aikana noin 300 eKr. ja liittyi liittolaiskaupunkina Rooman valtaapiiriin. Kuitenkaan ei

taaskaan oltu selvillä, puuttuivatko roomalaiset liittolaiskaupunkien jokapäiväiseen elämään ja jos puuttuivat, millä tavalla tämä tapahtui. Kirjallisten lähteiden perusteella tiedettiin, että toinen puunilaisista aiheutti Campaniassakin suuria muutoksia: Hannibalin joukot majailivat pitkään Capuassa ja ryöstivät muun muassa Nucerial, joka oli Pompejia lähinnä sijainnut suurempi keskus.

Summittaistenkin kaivausten ansiosta havaittiin, että toista puunilaisotaa seurannut 100-luku eKr. oli Pompejin loistokautta: muuttamat sen ajan rakennuksista säilyivät lopulliseen tuhoon saakka ja osoittivat, että Pompeji oli tuona aikana koko Italian vauraimpia ja tyylikkäämpiä kaupunkeja, jonne monet uudistukset saapuivat hellenistisestä maailmasta paljon aikaisemmin kuin Roomaan. Kaupungin tilanne muuttui kuitenkin ratkaisevasti ensimmäisen esikristillisen vuosisadan alussa, kun Rooman liittolaiset nousivat kapinaan isäntäkaupunkia vastaan täysien Rooman kansalaisoikeuksien toivossa. Kapinalliset menestyivät sodan alussa, mutta Rooma kykeni kokoamaan voimansa ja lopulta kukistamaan heidät. Kansalaisoikeudet jouduttiin kuitenkin antamaan kaikille Italian vapaasyntyisille asukkaille, mutta kapinallisista pahimpia roomalaiset rankaisivat lähettämällä heidän kaupunkeihinsa omia sotilassiirtokuntia, jotka saivat luvan takavarikoida alkuperäisten asukkaiden omaisuutta käyttöönsä. Pompejiin tällainen sotilassiirtokunta saapui vuonna 80 eKr., ja aluksi väestöryhmien väliset suhteet pysyivät kireinä. Roomalaisena siirtokuntana eli koloniana Pompeji säilyi viimeiset 150 vuotta.

Viime vuosisadan maineikkaimpia Pompejin tutkijoita olivat korkeimpina arkeologisina virkamiehenä eli soprintendenteina toimineet Vittorio Spinazzola ja vaikutusvaltainen Amedeo Maiuri. Spinazzolan aikana suoritetuissa kaivauksissa löytynyttä aineistoa pyrittiin mahdollisuuksien mukaan jättämään paikoilleen Pompejin-kävijöiden ihailtavaksi. Maiuri puolestaan oli ajan oloihin nähden poikkeuksellisen tietoinen siitä, että Pompejia oli tutkittava vaiheittain eikä yhtenä saumattomana kokonaisuutena. Muutamia hänen tutkimuksistaan on opittu arvostamaan vasta viime vuosina.

Edellä mainittujen arkeologien aikana Pompejissa työskenteli myös piirtokirjoitustutkijana mainetta saavuttanut Matteo Della Corte. Hän tutki, kopioi ja julkaisi suuren määrän Pompejin seinäpiirtokirjoituksia eli graffitoja.

Hänen toisena suurena tehtävänään oli tutkia sitä, missä ja miten varsinkin viimeisen kauden pompejilaiset asuivat. Hän tunsu kielämättä kaupunkinsa paremmin kuin useimmat muut tuon ajan tutkijat, mutta nurkkapatriotisminsa vuoksi hänellä oli taipumus hairahtua myös ylitulkintoihin, jotka loivat hänelle osin epäluotettavan tutkijan maineen.

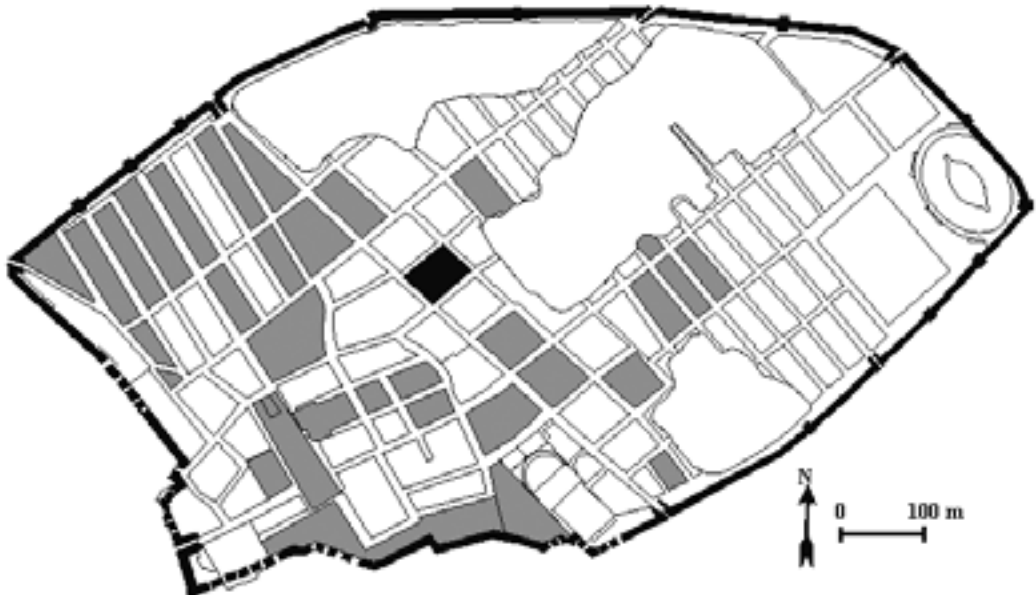
Suomalaiset Pompejia tutkimassa

Suomalaisten osuus Pompejin-tutkimuksessa on ollut huomattava. Satunnaisia matkailijoita maastamme kävi siellä jo 1700- ja 1800-luvulla, ja muutamat heistä ovat jopa julkaisseet kuvauksia käynneistään. Ensimmäisenä kansainvälisestäkin merkittävänä Pompejin-tutkijana voidaan kuitenkin pitää Veikko Väänästä, joka 1930-luvulla julkaisi väitöskirjanaan merkittävän tutkimuksensa Pompejissa käytetystä latinan kielestä. Siinä hän saattoi osoittaa, että monet ilmiöt, joita on pidetty vasta roomanisiin kieliin kuuluvina, esiityivät jo Pompejin seinäpiirtokirjoituksissa. Väänäsen väitöskirjasta otettiin kolme painosta.

Väänäsen johdolla Pompejiin alkoivat 1960-luvun alussa tutustua seuraavan tutkijasukupolven edustajina itseni lisäksi Heikki Solin. Vuosina 1961 ja 1962 osallistuimme Suomen Rooman-instituutissa järjestettyyn piirtokir-

joituskurssiin ja tieteelliseen työryhmään ja vietimme kumpanakin keväänä viikon verran Pompejissa. Solin on jatkanut Pompejin piirtokirjoitusten julkaisemista osana suurempia projekteja ja kirjoittanut useita tutkimuksia, joissa hän on käsitellyt Pompejia ja pompejilaisia. Minä puolestani keskityin Pompejin henkilö- ja hallintohistoriaan ja julkaisin vuonna 1975 väitöskirjani tutkimuksen *Ordo Populusque Pompeianus. Polity and Society in Roman Pompeii*. Siihen keräsin kaikki sukunimeltä tunnetut pompejilaiset ja tutkin sukujen ja perheiden poliittista ja taloudellista vaikutusvaltaa roomalaisvaltaukselta kaupungin lopulliseen tuhoon ulottuneella noin 150 vuoden ajanjaksolla. Myös tästä teoksesta otettiin kaksi painosta.

Kolmatta tutkijasukupolvea ovat edustaneet Pompejin naisia tutkinut Liisa Savunen ja Pompejin mosaiikkien ja varsinkin niissä esiintyvien lintuaiheiden tuntija Antero Tammisto. Vielä myöhempää polvea edustaa muun muassa Ria Berg, joka on useana vuonna osallistunut italialaisten johtamiin kaivauksiin ja joka tekee parhaillaan väitöskirjaa Pompejin naisten kaudenhoitovälineistä.

Kuva 2. Pompejissa meneillään olevien tutkimusprojektien alueet. Suomi mustalla, Saksa, Yhdysvallat, Italia, Ruotsi, Hollanti, Espanja, Iso-Britannia ja Ranska harmaalla. (E.-M. Viitanen)

Pompejitutkimuksen uusin vaihe

Pompejissa kuten monessa muussakin Italian tärkeässä arkeologisessa kohteessa oli ennen valalla traditio, että ulkomaisille tutkijoille annettiin kaivaus- ja tutkimuslupia varsin säästeliäästi. Toisaalta haluttiin säästää materiaalia omille tutkijoille ja toisaalta oltiin kyllästyneitä siihen, että ulkomaisilla tutkijaryhmillä oli tapana "poimia rusinat pullasta" ja jättää jälkien siivoaminen paikallisten viranomaisten harteille.

1990-luvun puolivälissä pidetyssä kansainvälisessä kokouksessa sovittiin, että kaivauslupia myönnettäisiin helpommin, jos ulkomaisetkin tutkijaryhmät ottaisivat vastuulleen suurempia kokonaisuuksia. Pompejin kohdalla olisi kyse kokonaisista kortteleista, joista siellä käytetään nimitystä "insula". Lupia ei kuitenkaan annettaisi yksityishenkilöille vaan ainoastaan julkisyhteisöille, kuten ulkomaisille arkeologisille instituuteille ja yliopistoille. Monia tällaisia tutkimusryhmiä ilmoittautuikin heti halukkaiksi aloittamaan kaivaukset, ja ensimmäiset tulokset ovat jo ilmestyneet.

Suomalaiset eivät heti kiirehtineet paikalle, koska samanaikaisesti oli vireillä useampia arkeologisia tutkimuksia kuin kenties koskaan aikaisemmin, eikä tuntunut realistiselta alkaa hakea rahoitusta vielä yhdelle hankkeelle. Sitä paitsi arkeologisesti koulutettu antiikintutkijoiden joukko Suomessa on rajallinen, koska yli 150 vuoden ponnisteluista huolimatta ei yhteenkään Suomen yliopistoon ole vielä saatu perustetuksi klassillisen arkeologian oppituliola.

Kansainvälinen maineemme Pompejin-tutkimuksessa on kuitenkin sellainen, ettei meidän ollut mahdollista kieltäytyä miltei suoranaisen painostuksen edessä. Vuonna 1998 Ulkomaisen taiteen museossa järjestetyn Pompejin ja Herculaneumin korunäyttelyn yhteydessä solmitut suhteet Pompejin nuoremman arkeologipolven kanssa olivat järjestelyissä suureksi avuksi.

Järjestimme ensin keväällä 2001 Suomen Akatemian tuella Helsingissä kansainvälisen Pompejia koskevan seminaarisarjan, ja vielä saman vuoden lopulla myönsi Helsingin yliopiston rehtori tutkimusryhmälle kolmivuotisen apurahan, joka mahdollisti kaivausluvan pyytämisen. Pompejista saimme välittömästi luvan ryhtyä tutkimaan aivan kaupungin keskustassa sijaitsevaa korttelia IX 3. Se oli ensimmäisen kerran kaivettu jo 1800-luvun puolivälissä ja siinä sijaitsee muun muassa aikoinaan hyvinkin tunnettu Marcus Lucretiuksen ylellinen asuintalo, josta on siirretty museoon noin 60 huomattavaa

Kuva 3. Insula IX 3 ja Marcus Lucretiuksen talon sijainti siinä (E.-M. Viitanen)

seinämaalausta. Juuri tällä alueella paavi Pius IX oli vierailut vuonna 1849.

Olemme nyt tehneet työtä Pompejissa kahden kaivauskauten ajan, syyskuussa 2002 ja toukokuussa 2003. Tänä vuonna työt jatkuvat jälleen koko syyskuun. Ulkomaisten kaivausryhmien tulolla on ollut sellainenkin vaikutus, että myös italialaiset yliopistot ovat tehostaneet omia tutkimuksiaan, ja kansainvälinen yhteistyö kukoistaa osuipa kaivauskausi miltei mihin vuodenaikaan tahansa.

Yhteistyöllä onkin jo saavutettu monia merkittäviä tuloksia. Nyt tiedämme, että Pompeji on paljon vanhempi kaupunki kuin mitä aikaisemmin on luultu: syväkairauksissa on tullut esille merkkejä sekä neoliittisesta että pronssikautisesta asutusvaiheesta, ja myös alueen tuliperäisestä menneisyydestä on saatu uusia todisteita.

Tiedämme myös, että varhaisin kaupunginmuuri rakennettiin jo 500-luvulla ja että se noudatti suunnilleen myöhemmän muurin linjaa. Eri puolilta kaupunkialuetta on löydetty myös tähän rakennusvaiheeseen kuuluvia asuinrakennuksia. Samnilaisten heimojen hyökkäystä 400-luvulla eKr. seurasi hiljaisempi kausi, koska paimentolaisuutta ja maanviljelyä harrastaneet samnilaiset asuivat aluksi mieluummin laitumiensa ja viljelysmaittensa läheisyydessä kuin varsinaisella kaupunkialueella. Vanha kaupunginmuuri jäi pois käytöstä, ja kaupun-

gin keskiosan ympärille pystytettiin tiettävästi uusi muuri muodostamaan eräänlaisen pako-
linnoituksen.

Roomalaisten saapumisen seurauksena noin 300 eKr. uuden kaupunginmuurin rakentaminen tuli jälleen ajankohtaiseksi, ja asutus alkoi jälleen hiljalleen siirtyä sen sisäpuolelle. Asuinrakennukset sijaitsivat kuitenkin vielä varsin kaukana toisistaan ja olivat laajojen puutarhojen ympäröimiä. Vasta toinen puunilaisota ja sen aikana tapahtunut Nucerial hävitys antoivat uutta vauhtia Pompejin kehitykselle. Ihmiset muuttivat maaseudulta ja vaaranalaisista naapurikaupungeista Pompejiin, jolla oli myös kohtalainen satama Sarnusjoen suulla.

Toisella, vuosisadalla eKr., jota pidämme edelleen Pompejin loistokautena, kaupungissa välittömine ympäristöineen uskotaan olleen jopa 30 000–35 000 asukasta. Silloin rakennettiin kaupunkin yllimmäiset yksityistalot ja kylpylät, komeimmat temppelit ja tilavimmat teatterit. Itsenäisyytensä loppuvuosina Pompeji oli eittämättä eräs koko Italian vauraimmista ja yllimmäin rakennetuista kaupungeista, jonka suurimmat yksityistalot kilpailivat komeudessa jopa hellenististen ruhtinaspalatsien kanssa.

Tämän vaurauden lähteenä oli erikoistunut maanviljely, maataloustarvikkeiden valmistus ja kauppa sekä tehokkaasti organisoitu ulkomaankauppa. Orjakauppakaan ei varmasti ollut pompejilaisille vierasta, ja satamaan tuli kuljetettavaa ja myytävää myös sisämaan kaupungeista.

Sotilassiirtokunnan aika

Pari vuotta sitten tehtiin tähän aikakauteen kuuluvaa tärkeä löytö. Forumin varrella sijaitsevassa Apollonin temppelissä on sekä Apollonia että hänen sisartaan Artemista esittävät veistokset sekä erillinen jalusta, jossa näkyi himmeästi raapustettuna roomalaisen konsulin ja Korintin hävittäjän Lucius Mummiuksen nimen alkuosa. Esitin jo vuonna 1974 eräässä kansainvälisessä kongressissa, että Mummius oli lahjoittanut nuo veistokset Rooman liittolaiskaupungille Pompejille tuhottuaan Apollonin erityisessä suojeluksessa olleen Korintin kaupungin.

Ehdotukseni ei saanut vastakaikua, ennenkuin nuori italialainen tutkija Andrea Martelli ryhtyi tutkimaan jalustaa tarkemmin ja havaitsi, että sen alkuperäinen piirtokirjoitus oli vain peitetty kalkkikerroksella. Kun kerros poistettiin, tuli selvästi näkyviin oskilaisin kirjaimin

Kuva 4. Työn touhussa Marcus Lucretiuksen talossa keväällä 2004: vasemmalla seinärakenteita dokumentoimassa Eeva-Maria Viitanen, maalauksia dokumentoimassa Kirsi Murros ja Ilkka Kuivalainen (T. Tuukkanen)

tehty juhlallinen piirtokirjoitus, jossa tosiaan mainitaan konsuli Lucius Mummiuksen nimi ja arvo. Roomalaisilla sotapäälliköillä lienee yleisemminkin ollut tapana lahjoittaa sotasaalista myös liittolaiskaupungeille.

Tällaisista pienistä hyväntahdon osoituksista huolimatta liittolaiset alkoivat lopulta vaatia täysiä Rooman kansalaisoikeuksia ja niihin liittyviä privilegioita. Liittolaissotaa seurannut roomalaisen sotilassiirtokunnan tulo pakkolunastuksineen ja alkuperäisiä asukkaita hyljeksin hallintojärjestelmineen sai aikaan suuren muutoksen Pompejin kehityksessä, ja näyttää siltä, että kaupungin asukasluvu putosi tuhansista uusista asukkaista huolimatta alle puoleen entisestä. Uudet tulokkaat huolehtivat kuitenkin edelleen julkisesta rakennustoiminnasta: kaupunkiin rakennettiin vielä yksi julkinen kylpylä entisten lisäksi, pieni katettu teatteri ja amfiteatteri, vaikka Roomassa ei vielä silloin ollut mitään noista pikku ylläisyyksistä.

Sotilassiirtokunnan jäsenet pitivät aluksi ankaraa järjestystä kaupungissa, kunnes vasta-kohtaisuudet alkoivat hälvetä noin sukupolven kuluttua. Vielä kansalaisotien aikana pompejilaiset olisivat pitäneet Gnaeus Pompeiusta

Kuva 5. Lucius Mummiuksen piirtokirjoitus (I. Kuivalainen)

parempana kuin Julius Caesaria, mutta pian vastustus laantui, ja pompejilaisista tuli mitä innokkaimpia keisari Augustuksen kannattajia. Tämä ei ollutkaan aivan yhdentekevää, sillä keisariperheellä oli omistuksia sekä Pompejin alueella että sen lähipiirissä, ja keisariperhe kävi näillä seuduilla usein. Keisari Claudiuksen aikana olin havaitsevinani jonkinlaista häiriötä keskushallinnon ja Pompejin kaupunkihallinnon välisissä suhteissa ja olen hyvin kiinnostunut näkemään, voidaanko tämänkin ajatukseni uusien tutkimusten avulla osoittaa oikeaksi.

Keisari Neron aika oli jälleen Pompejille monessa suhteessa merkittävä. Neron puoliso Poppaea Sabina oli kotoisin Pompejin lähistöltä, ja hänen perheellään oli siellä omistuksia ja sijoituksia. Neron hallinnon alkuaika sujui hyvin, koska hänen äitinsä Agrippina oli hankkinut nuorelle keisarille oivat ohjaajat, filosofi Senecan ja pretoriaanikomentaja Burruksen. Mutta vuosi 59 jKr. oli Pompejinkin kannalta kohtalokas: silloinhan Nero murhautti vaikutusvaltaisen äitinsä, ja Pompejin amfiteatterissa tapahtui vakava yhteenotto kaupunkilaisten ja nucerialaisten välillä. Yhteenotto olisi voitu tulkita kapinayritykseksi Neroa vastaan, mutta ilmeisesti näin ei tehty, ja niin ollen rangaistukset jäivät suhteellisen lieviksi. Amfiteatteri kuitenkin suljettiin 10 vuodeksi. Mutta vain kolme vuotta myöhemmin Pompejia kohtasi luonnon

aiheuttama ankarampi rangaistus: vuonna 62 tapahtui voimakas maanjäristys, jonka kaikkia hävityksiä ei vielä ollut ehditty korjata edes ennen lopullista tuhoa.

Vuoden 79 jKr. Vesuviuksen purkauksessa tuhoutunut kaupunki oli siis tavallaan rakennustyömaa. Kuitenkaan likimainkaan kaikki tuhot eivät johtuneet tuosta vuoden 62 maanjäristyksestä, vaan monista muista, joita sattui ilmeisesti varsin tiheään Pompejin viimeisinä vuosina.

Koskematon jätekuoppa tutkijoiden ilona

Työryhmämme tehtävänä on nyt dokumentoida kaikki vastuualueemme vielä näkyvissä olevat rakenteet, seinämaalaukset ja etsiä käsiimme sieltä löytyneet irtaimet esineet, tutkia, mitä alueella on tapahtunut tuhon aikana ja esiin kaivamisen jälkeen, keitä alueella on asunut ja millaisia ammatteja he ovat harjoittaneet. Sen jälkeen pyrimme selvittämään, millainen rakennushistoria korttelillamme on ollut ennen viimeistä rakennusvaihetta.

Koskematon jätekuoppa saattaa tämän tutkimuksen kannalta osoittautua meille yhtä arvokkaaksi kuin yksittäinen arvoesine.

Työtä riittää vielä ainakin 10 vuodeksi, vaikka tarkoituksemme on välillä laatia osittais-

julkaisuja ja järjestää Helsingissä työtämme ja Pompejin tutkimusta yleensä valottava näyttely.

KIRJALLISUUTTA

- Castrén, P. (1975): *Ordo populusque Pompeianus. Polity and Society in Roman Pompeii*. Roma.
- Castrén, P. (1978): *Pompeji*. Vaasa.
- Della Corte, M. (1965): *Case ed abitanti di Pompei*. Napoli.
- Eschbach, H. (1970): *Die städtebauliche Entwicklung des antiken Pompeji*. Heidelberg.
- Étienne, R. (1966): *La vie quotidienne a Pompéi*. Paris.
- Fiorelli, G. (1875): *Descrizione di Pompei*. Napoli.
- Guzzo, P. G. (2001, toim.): *Pompeii. Scienza e Società. 250:o Anniversario degli Scavi di Pompei*. Milano.
- La Rocca & De Vos, E.- M. ed A (1976): *Guida archeologica di Pompei*. Verona.
- Laurence, R. (1994): *Roman Pompeii: Space and Society*. London.
- Maiuri, A. (1942): *L'ultima fase edilizia di Pompei*. Roma.

- Maiuri, A. (1948): *Gli studi pompeiani nel 2:o centenario degli scavi*. Roma.
- Mau, A. & Kelsey, F.W. (1899): *Pompeii, its Life and Art*. New York.
- Mau, A. (1908): *Pompeii in Leben und Kunst*. Leipzig.
- Nissen, H. (1877): *Pompeianische Studien zur Städtekunde des Altertums*. Leipzig.
- Savunen, L. (1977): *Women in Pompeii*. Helsinki.
- Spinazzola, V. (1953): *Pompeii alla luce degli scavi nuovi di Via dell'Abbondanza (1910-1923), opera postuma*. Roma 1953.
- Tammisto, A. (1997): *Birds in Mosaics*. Rome.
- Varone, A. (2000): *Pompeii. I misteri di una città sepolta*. Roma.
- Väänänen, V. (1966): *le latin vulgaire des inscriptions pompéennes*. Berlin.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston klassillisen filologian professori emeritus. Hän johtaa Helsingin yliopiston sta tutkijaryhmää Pompeji-ryhmää.